

Els hostes

**De com d'una idea inicial
n'acaba sortint
un llibre publicat**

Francina Pons Pifarré

Autora del llibre

Moles i molins fariners d'Andorra

Aloma Editorial, 2022

Entre la idea i el llibre han passat catorze anys (dotze si descomptem la pandèmia que ho va paraitzar tot), per tant el procés ha estat llarg i laboriós. Quan vaig començar, encara treballava i havia de buscar estones lliures per poder anar a consultar arxius i biblioteques, entrevistar les persones, fer treball de camp, etc., cosa que ho va fer tot molt més lent.

Nascuda al centre històric d'Andorra la Vella, el molí de Tobira formava part del meu entorn i era lloc de pas per a les excursions que fèiem de petits. De cop, el molí va desaparèixer i tota la prada va anar canviant d'una manera molt accelerada, amb edificacions que es menjaven els camps de conreu.

A mi m'agrada recordar els llocs d'infància, i veure fotografies antigues em retorna el record. Així, visitava les diferents exposicions que es feien i sempre buscava aquest racó de la meua memòria, sense resultats. Intrigada, veient que no hi havia res, vaig anar a la Biblioteca Nacional –això era cap a l'any 2008, quan encara era a la Casa Bauró–, pensant que hi trobaria algun llibre amb tota la història del molí, amb fotografies, etc. Però resulta que no hi havia res. Em vaig quedar molt decebuda i desconcertada, pensant que no podia ser que Tobira passés per la història sense pena ni gloria. Un molí que havia estat cabdal fins als anys 1960 per proveir de farina tots els parroquians d'Andorra, i que tenia tota una vida al seu voltant! La meua sensació va ser com si se m'hagués esborrat una part de la memòria que no recuperaria mai. A la biblioteca vaig coincidir amb la Isabel de la Parte, actual directora de Patrimoni Cultural, que en sentir el que demanava se'm va adreçar i em va convidar a anar un dia a les dependències de Patrimoni Cultural, que potser em podrien ajudar. Sortint d'allí em vaig trobar casualment amb la Margarida Font, germana dels últims moliners de Tobira i que havia conviscut amb ells al molí. Vam parlar i vam trobar-nos unes quantes vegades, em va explicar

les seves vivències i em va deixar algunes fotografies. És aquí on va començar aquest interès per saber-ne més.

Al cap d'uns dies vaig anar a Patrimoni Cultural, a Aixovall, i vaig descobrir la feina que feien: restauració del patrimoni, arqueologia, etnografia..., i em va agradar. Però del molí només en tenien alguna foto de lluny i cap altra informació. En la conversa em van suggerir que busqués tots els molins que hi havia a Andorra. Jo, molt decidida, vaig dir que sí, pensant que aviat hauria fet ("un molí per parròquia, això està fet en un moment", vaig pensar). Però ja em van advertir que el treball de recerca acostumava a ser llarg.

Vaig anar al Comú d'Andorra la Vella, confiant que allí sí que hi trobaria informació i fotos, però tampoc, res de res, però sí que em van donar accés a consultar les actes del Quart d'Andorra de finals del segle XIX i del segle XX, gràcies a la cònsol major d'aleshores, la Rosa Ferrer. Com que encara treballava hi havia d'anar a estones, cosa que va fer que hi anés molts dies per poder fer el buidatge de totes les actes del Quart d'Andorra relatives al molí de Tobira, que era propietat del Quart.

Paral·lelament vaig anar a veure el Pere Canturri Montanya, per explicar-li el meu projecte i demanar-li consell. Em va indicar alguns molins que coneixia i em va adreçar a l'Antoni Solana d'Arinsal, el Tonet de Cal Moixó (com a ell li agradava que li diguessin). I així ho vaig fer. De seguida em va explicar com funcionava el molí. El va posar en marxa, amb totes les explicacions ben detallades, i em va ensenyar com era la molta del gra. Ell era copropietari del molí de baix d'Arinsal, que encara es conserva, i n'estava molt orgullós. Em va indicar quins molins hi havia a la parròquia i amb qui podia parlar, i a partir d'aquí ja va ser tot el boca-orella, cada nova persona amb qui parlava m'anava indicant altres molins que havien existit, i així successivament.

Sincerament, va ser una sorpresa veure que cada dia descobria l'existència d'un nou molí, que sobrepassaven de llarg els que jo pensava. Vaig tenir la sort de trobar molta gent que havia viscut el molí en primera persona o a través dels seus pares, veïns, etc. Alguns, d'entrada, eren reticents a concedir entrevistes, i d'altres s'hi van negar dient-me que la memòria era molt selectiva i que hi havia coses que volien oblidar. Ho vaig entendre, respectava les opinions de cadascú. Recordo un home que, quan vaig contactar amb ell per telèfon, es pensava que tenia altres intencions i d'entrada em va deixar anar que ell no volia parlar de política, i jo li vaig contestar que estava bé, perquè jo tampoc li'n volia parlar, i que el meu interès era exclusivament el tema del molí. Quan vaig arribar a casa seva portava una gravadora, perquè no és evident poder plasmar tota una conversa d'una tarda en unes simples notes. Però ja em va dir que res de gravar, que li fes les preguntes que volgués i que apuntés les respostes. No cal dir que anava amb la meua llibreta anotant tota l'estona el que m'anava respondent, capficada a no deixar-me res. Malgrat això, aquesta mateixa persona em va rebre a casa seva més d'una vegada de la manera més cordial possible.

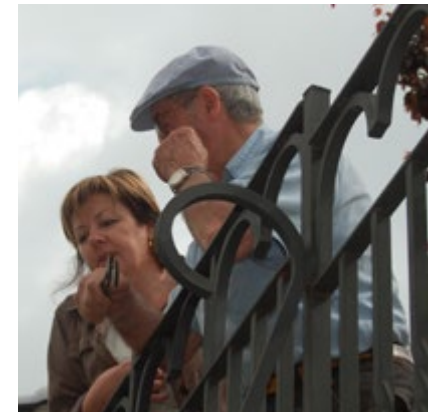
El denominador comú de les persones que han conformat la memòria viva de les moles i els molins fariners d'Andorra és que, malgrat la duresa del temps, ho recordaven amb nostàlgia i amb els ulls brillants, potser perquè enyoraven la joventut perduda. Ho vivien diferent de com podem pensar i jutjar avui en dia. Feien el que tocava fer i el que els manaven a casa, sense preguntar-se si estava bé o no. Calia ajudar a casa i no hi havia volta de full. Alguns havien hagut de marxar a buscar-se la vida fora d'Andorra; d'altres, els menys, podien anar a estudiar fora. Cadascun tenia la seva experiència i situació. Jo n'he tret que

eren totes unes persones amb molt sentit comú i que no els feien por els obstacles, ja que diàriament s'havien d'enfrontar a situacions que calia resoldre, sense gaires ajudes i a vegades amb molt d'enginy. Com el propietari del molí del Triset a Canillo que, malgrat que l'aiguat del 1937 se l'hi va endur, no va trigar ni un any a fer-ne un de nou, amb les seves pròpies mans i buscant un lloc més arrecerat del riu.

Recordo també el meu pare, que era un manetes per afició i per obligació, ja que havia de resoldre qualsevol imprevist a mitja nit al seu forn, fos mecànic, elèctric o de qualsevol tipus, perquè el pa havia de sortir a primera hora del matí i no es podia esperar que vingués un operari per resoldre la fallada tècnica.

La memòria oral

Mentre recollia els diferents testimonis, **em vaig adonar que no estava recopilant una informació, sinó que estava rebent un llegat que no era per a mi, sinó per compartir-lo amb tothom per tal que no es perdés.** Va ser una feina molt gratificant, que m'ha permès conèixer moltes persones i aprendre de la seva saviesa, el seu sentit comú..., persones que m'han fet conèixer una mica més aquella Andorra que els tocà viure. Va ser un plaer i una

Recollint el testimoni d'Antoni Solana

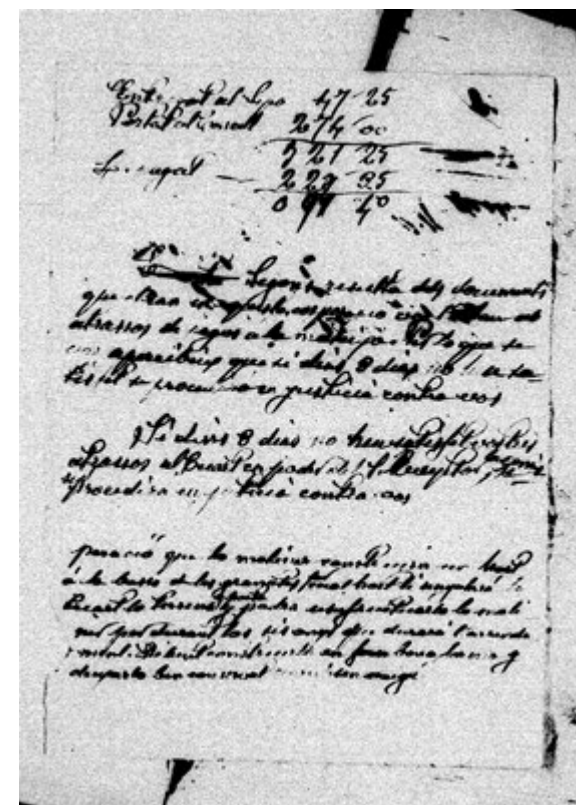
Amb Antoni Solana

descoberta parlar amb tots ells. Això també em va portar a admirar, encara més, la gent d'abans, especialment les dones que, a més de fer totes les tasques de la casa, cuidar la mainada, l'hort, el bestiar petit, ajudar en les tasques del camp fent cavallons o plantant tabac, la gran majoria feia funcionar la mola de casa com una tasca més, sense temps per dedicar-se una estona a elles mateixes com sí que tenien els homes, que no es perdien la partida al cafè.

Així vaig recuperar la memòria oral amb diferents històries que reflecteixen un temps, una època pretèrita d'Andorra, de fins als anys seixanta o setanta del segle passat.

La documentació

Calia, però, trobar els molins i intentar documentar-los. Aquí va ser fonamental l'accés als arxius: Nacional, comunals, sobretot Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria, i els arxius particulars, especialment l'accés que se'm va permetre a l'arxiu familiar de Montserrat Cardelús Maestre en tot el que feia referència als molins. També la Biblioteca Nacional, i la consulta de diferents llibres que aportessin valor o informació. Va ser l'aspecte més feixuc, ja que primer calia trobar la informació, després entendre-la i, finalment, relacionar-la amb el molí interessat. Sort en vaig tenir de tot el personal que conformen els arxius i la biblioteca, que em van facilitar enormement el treball de recerca.

Documentació d'arxius

403

Concebte
 30 de De-
 embre 1916

Le ha Digne Concell-manual y comprada de
 cada a fe de procedir al arrendament del
 a Molí y de la Serradora lo cual ha estat de
 quedament arrendat. Cant el Molí com la
 Serradora y port han quedat per lo modis
 molinet a Mariano Portal per lo preu de
 sesanta duros y sente que el moliner o
 serrador pugué percibir mes de lo que ha
 percibit fins ara y comte als anteriors
 arrendaments tan de molineras com per
 fit de terras. Aquest arrendament s'ha se-
 ra per un any so es desde primer de Janer
 fins a l'últim de Desembre de 1917. Lo
 pago es convergent se fassien dos pagaments
 iguals, l'un per S. Joan de Sany y l'altre
 al terminar l'arrendament.
 Mariano Portal dona per fiança a
 D. Anton Cargudo a Torre.
 De manament del Concell
 El Pericoma Postal
 Salvador Ribera y Guà P.

El treball de camp

I, finalment, el treball de camp per localitzar i trobar tots els molins o les restes que en poguessin quedar.

Calia recórrer els rius on sabia o tenia indicis que podia trobar-ne un. Aquest treball l'he compartit amb el meu marit, el Teo Armengol. Els caps de setmana eren moments d'excursió. Sempre que el temps ens ho permetia, anàvem allà on tenia sospita que podia haver-hi un molí o unes restes. Ens havíem d'equipar degudament, perquè en alguns llocs calia travessar el riu i s'havia de fer amb seguretat; en alguns casos l'accés era tan complicat que hi vam haver de tornar unes quantes vegades.

Recordo amb molt de respecte creuar el Valira d'Orient sota la presa de Ransol. El riu anava baix, però hi ha unes pedres enormes que fan feredat només de pensar com podien baixar durant els aiguats. O el riu Muntaner, on ara hi han fet un pont que arriba gairebé a les moles, però en aquells moments, malgrat no ser gaire cabalós, calia creuar-lo per una precària palanca.

Les fotografies

Quant a les fotos antigues, també va comportar molta feina i moltes estones al Arxiu Nacional o consultant en línia, buscant en llibres, postals o qualsevol altre suport que em pogués aportar informació sobre els molins desapareguts. I, finalment, fer-ne l'elecció adequada, d'aquestes i també de les que m'havien deixat els particulars. En les sortides

aprofitàvem per fer moltes fotos, tant el Teo com jo, i després seleccionava les que em semblaven millor. Moltes vegades encara havia de tornar al lloc per fer-ne de noves perquè no n'estava prou satisfeta.

Mola de baix d'Arinsal

Les aquarel·les

Des d'un bon inici tenia ganes d'il·lustrar Tobira, i vaig buscar algun il·lustrador que m'ho pogués fer, però sense èxit, ja que tots tenien altres compromisos. Vist en perspectiva, amb tot el temps que ha passat, segur que finalment m'ho podrien haver fet, però reconec que soc una mica impacient quan tinc una idea. Per això vaig pensar que podia provar de fer-ho jo, amb esforç, evidentment, ja que tot i que feia anys que pintava aquarel·la com a distracció, era i soc una aficionada. "Doncs a provar-ho i, si no queda bé, no passa res", em vaig dir. Va

ser així que vaig contactar amb la Mercè Ciaurritz i li vaig exposar el projecte, i ella també s'hi va entusiasmar i em va guiar en aquest camí. Vaig arribar a fer vint-i-tres aquarel·les.

El trencaclosques

Al principi tot era molt anàrquic. Recollia informació (tanta que em va fer centrar el treball en els últims molins que havien existit a Andorra), però sense mètode, només omplint i omplint paper i notes a l'ordinador, gravacions de veu, fotos, documentació, etc. Va arribar un moment que tenia tanta informació que no sabia què fer-ne ni per on començar a ordenar-la. I vaig parar un temps. Allò que diuen els escriptors i pintors de la por de trobar-se sol davant el paper o la tela en blanc. Tu i el paper en blanc, sols, sense res més. Vaig començar a buscar informació sobre com posar ordre a les idees, però la que trobava era massa acadèmica i no anava amb la manera com jo ho volia explicar. També volia compartir les meves vivències, i havia de quedar tot entenedor. Va ser com un trencaclosques fins que vaig poder encaixar totes les peces.

Recordo que vaig estripar molt i molt paper. Malgrat treballar amb l'ordinador, soc de tocar i remenar paper i per fer les correccions necessitava imprimir-ho tot. Finalment vaig arribar a trobar la fórmula per presentar la informació que tenia d'una manera ordenada i entenedora.

Així, vaig decidir començar per fer una explicació general detallada de què era un molí, els diferents tipus, qui n'eren els propietaris, com funcionaven, els seus elements essencials..., i, seguidament, resseguir

les diferents conques dels rius, el Valira del Nord (Ordino i la Massana), el Valira d'Orient (Canillo, Encamp i bona part d'Escaldes-Engordany) i el Gran Valira (Andorra la Vella i Sant Julià de Lòria), detallant un per un tots els molins trobats o coneguts. I, al final, un monogràfic sobre el molí de Tobira, que era el motiu primer del meu treball i del meu record.

Els passos per a l'edició

A l'inici de la recerca, quan vaig anar a visitar la Montse Cardelús de Molines Patrimoni per un molí que tenien a Escaldes, ja em va mostrar el seu interès per, una vegada acabat el treball, publicar-lo a través de la seva editorial, Aloma Editors.

Vaig donar per acabat el treball a principis del 2020. El vaig presentar a la Montse pocs dies abans de declarar-se la pandèmia i em va reiterar la voluntat d'editar el llibre. Malauradament, la pandèmia no hi va jugar a favor, tot va quedar parat, igual que la vida de tots nosaltres, que va quedar trasbalsada per aquesta situació tan imprevista i increïble que vam viure, de desconcert total i incertesa en el futur. Malgrat tot, vam anar treballant i finalment, a principis del 2022, el projecte es va posar en marxa. Van ser uns mesos intensos, de correcció lingüística, maquetació, selecció de les fotografies (vaig presentar a Aloma Editorial unes 250 imatges entre aquarel·les, fotos antigues i fotos actuals i, encara que a mi m'hauria agradat posar-les-hi totes, va caldre retallar-ne la quantitat, cosa que va fer necessària una nova selecció de les més importants i de les que per a mi eren imprescindibles). Encaixar-ho tot va ser una tasca complexa.

El llibre

I va arribar el moment de tenir el llibre a les mans. No puc descriure amb paraules aquest instant, el cúmul d'emocions que se'm van barrejar, després de tant temps i esforç. El meu primer pensament va ser per a totes les persones que m'havien confiat els seus records,

MOLES I MOLINS FARINERS D'ANDORRA

Francina Pons Pifarré

especialment per a tots aquells que ens havien deixat pel camí i no podrien veure el resultat final, però la memòria dels quals quedava reflectida en el llibre.

L'interès de la Montse Cardelús i la dedicació de l'Albert Villaró i la Priscila Torrentbó d'Aloma Editors, la maquetació a càrrec de Joan Xandri i Joan Gispert, i la correcció de Pites Roure en fan un llibre per mi molt especial, en una edició molt acurada.

El llibre el va presentar el dia 5 de juliol, al vestíbul del Consell General, la síndica general, Roser Suñé Pascuet, persona també lligada estretament als records del molí de Tobira i que en va fer una presentació molt emotiva. Després se n'han fet i es faran altres presentacions per divulgar aquest treball de recerca. Entre elles, a la Setmana del Llibre en Català, al Moll de la Fusta de Barcelona, el dia 17 de setembre, i al Rosaleda el dia 22 de setembre a càrrec de la ministra de Cultura, Sílvia Riva, durant la qual vam aprofitar per visitar el recentment reformat Molí de Cal Guillem, la part històrica d'Encamp i l'església de Sant Miquel de la Mosquera en la setmana de les Jornades Europees del Patrimoni.

Jornades Europees del Patrimoni
amb la ministra de Cultura i Esports

El retorn

No estava segura de què podria representar per als lectors aquest llibre, però reconec que he tingut un retorn magnífic, ja que moltes persones s'han posat en contacte amb mi per donar-me les gràcies per haver-los fet aflorar records que tenien amagats al fons del cor. Només per això ja ha valgut la pena escriure'l.

El resultat final

Ha estat així com, **estirant el fil de Tobira, he trobat setanta-cinc molins de farina que van funcionar a Andorra fins al seu final, cap a la meitat del segle passat. La seva desaparició va ser deguda als aiguats del 1937, especialment, i també als del 1982; a l'eixamplament de les carreteres; al seu desús atès que ja s'importava farina de l'estranger, etc.**, si bé molts van continuar funcionant per moldre pinso per al bestiar, els últims cap als anys setanta del segle passat.

Setanta-cinc molins, i catorze més dels quals es té record oral de temps pretèrits. En queden drets vint-i-set, dels quals tres han estat transformats en habitatge, sala de reunions del Quart o magatzem, i la resta en millor o pitjor estat de conservació. M'agradaria que tots es poguessin mantenir i conservar per tal que puguem continuar passant aquesta memòria a les noves generacions. I també que se'n fes divulgació a les escoles.

Actualment n'hi ha uns quants que es poden visitar, entre altres:

- Els molins d'Arinsal, al bell mig del poble.
- Les moles d'Anyós, al costat de la depuradora.
- La mola i serradora de Cal Pal i la Mola del Mas d'en Soler, a la Cortinada.
- El molí fariner de Canillo.
- Les moles de Ransol.
- La mola del Guillem a Encamp, recentment restaurada i on es fan demostracions de molta de gra.

Andorra la Vella, 26 de setembre de 2022

Presentació, el 5 de juliol del 2022, al vestíbul del Consell General